

Laylo JAMOLATDINOVA,
UrDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida Tayanch doktoranti
E-mail: shixnazarmadiyrov@gmail.com

PhD Q.Olloyorov taqrizi asosida

XORAZM HUDUDIGA OID DIALEKTAL FRAZEMALARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada Xorazm shevasiga oid dialektal frazemalarning o'ziga xos lingvistik xususiyatlari haqida so'z boradi. Shuningdek, dialektal frazemalar tarkibida uchraydigan somatizmlar, shuningdek, hayvon nomlarining uslubiy funksiyalari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: dialektal frazema, funktsiya, frazeologik birliklar, lingvomadaniyatshunoslik.

LINGUISTIC FEATURES OF DIALECTAL PHRASEMAS IN THE KHOREZM REGION

Annotation

This article talks about the specific linguistic features of dialectal phrasemas in the Khorezm region. Also, somatisms found in dialectal phrasemas, as well as stylistic functions of animal names are revealed.

Key words: dialectal phrasemas, function, phraseological units, linguistic and cultural studies.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛЕКТНЫХ ФРАЗЕМ В ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье говорится о специфических лингвистических особенностях диалектных фразем в Хорезмском регионе. Также выявляются соматизмы, встречающиеся в диалектных фразем, а также стилистические функции названий животных.

Ключевые слова: диалектное словосочетание, функция, фразеологизмы, лингвокультурология.

Kirish. Hozirgi kunda tilning xalq madaniyati bilan chambarchas bog'liqligi e'tirof etilgan haqiqatdir, ya'ni turli xalqlarning bilim va donoligi, ularning qadriyatlar va mentalitetiga xos bo'lgan o'ziga xosliklarning barchasi tilda namoyon bo'ladi. Ana shunday o'ziga xosliklarni aks ettiruvchi til birliklaridan biri frazeologizmlar hisoblanadi.

Frazeologiyaning birligi frazema bo'lib, u tarkibiy qismlarining ma'nolari alohida ajralmaydigan, yaxlit va ko'chma ma'noga ega so'zlarning turg'un birikmasidir. Frazeologik birliklar (frazemalar) so'z bo'lmagan so'z birikmalaridir. Demak, frazeologiyaning asosiy vazifasi frazema hosil qiluvchi komponentlar (leksik, morfologik, sintaktik, semantik moslik) o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini tushunishdan iboratdir.

Nazariy frazeologiyaning asosiy muammolari qatoriga frazeologik birlik mohiyatini aniqlash muammosi va til frazeologik tarkibi hajmi va chegaralari bilan bog'liq masalalar kiradi, shuningdek, frazeologik semantika muammolari; frazeologik birliklarning tizimli-semantik tashkil etilishi, tasnifi, kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishi kabi muammolar tadqiq qilinmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlilidan ma'lum bo'ldiki, lingvistik jihatdan olib borilgan frazeologik tadqiqotlarda, asosan, semantik, sintaktik va pragmatik masalalarga chuqur e'tibor qarariladi. Frazeologiyaga berilgan ta'riflarni ko'rib chiqar ekanmiz, unga xorijiy adabiyotlarda "iboralarning tuzilishi, ma'nosi va qo'llanilishini o'rganuvchi soha" deb qaralsa [1], tadqiqot obyekti sifatida "semantik kompozitsiyasizlik, sintaktik turg'unlik, leksiklik sathga ko'ra bir qator kichik tiplarga tasniflangan, cheklangan birliklar" ta'kidlanadi [2].

Frazeologiyaning "milliy madaniyat yoki dunyoqarash ko'zgusi [3]" sifatida talqin qilinishi ham bejiz emas, chunki,

frazeologik birliklar, ko'pincha til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aks ettiradi. Frazeologizmlarni to'rtta asosiy turga ajratgan rus tilshunosi V.Vinogradov frazeologik birliklar mohiyati ularning shakliy turg'unligida deb hisoblaydi [4].

A.V.Kunin frazeologizmlarni quyidagicha ta'riflagan: "frazeologik birlik – qisman yoki to'laqicha ko'chma ma'noli so'zlarning barqaror birikmasi [5]". A.E.Mamatov frazeologiyani "tor" va "keng" ma'noda tushunish noto'g'riligi, til birliklari tuzilish jihatdan so'z birikmasi yoki gapga teng, leksik elementlari qisman yoki to'liq ko'chma ma'noga ega, obrazli bo'lsa, lug'atlarda qayd etilgan har qanday turg'un leksik-semantik birliklar frazeologik birliklar doirasiga kiritilishi shart deb hisoblaydi [6].

Ba'zi adabiyotlarda frazeologizmlarning idiomalardan farqlari haqida so'z borar ekan, frazeologizmlarda "narsa, voqealar va hodisalarga nisbatan o'zaro bog'liqlik bo'lsa, idiomalarda o'sha narsa, voqea, hodisaga nisbatan xech qanday bog'liq bo'lmaydi, ya'ni ular jamiyatda bo'lmaydigan voqea va hodisalar [7]" ekanligi qayd etiladi. Xususan, S.Sabirova a A.Ismailovalar Xorazm shevalarida uchraydigan "kasak gullaganda" va "ikki bozor bir galyanda" kabi birliklarni idiomalarga misol sifatida keltirishadi [8].

Frazemalarda ekspressivlik, ta'sirchanlik va bo'yoqdorlik darajasi yuqori bo'ladi, ayniqsa ularda salbiylik bo'yog'ining kuchli ifodalanishini kuzatishimiz mumkin. Frazemalarda kuchli emotsional holat aks etadi. Demak, o'z-o'zidan anglashiladiki, frazemalardagi emotsional holat yoki emotsional reaksiya chuqur yoki yengil-yelpi bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra "emotsiyaning kuchli-kuchsiz darajada kechish" semasi tilda ajratiladi.

Umuman olganda, emotsiya yoki emotsional holat, odatda, uzoq davom etmaydi. Ana shu asosda "ma'lum muddat

davom etish” semasi ham ajratiladi. Masalan, ta’bi xira, ta’bi tirriq - kayfiyat, salbiy, kuchsiz darajada, qisqa muddatli. Mazkur holatdan kelib chiqadigan bo’lsak, ta’bi xira ~ dili siyoh ~ bag’ri qon frazemik -graduonimik zanjirida har uch frazemada “xafalik” ma’nosi anglashilib tursa-da, biroq gradual zanjirda ular farqlanadi. Ya’ni “xafalik” semasi ta’bi xirada boshlang’ich bosqichda, dili siyohda me’yoriy holatdan yuqoriroqda, bag’ri qonda esa yuqori yoki kuchli darajada gradual munosabatni shakllantirgan. Shunga bo’lsa kerak, ta’bi xira frazemesi “kayfiyati bir oz yomon” ma’nosini, dili siyoh frazemesi “ruhiyati yomon” ma’nosini, bag’ri qon esa “g’am-alam, iztirob bilan to’lib-toshgan” ma’nosini anglatadi [9].

Iboralarning o’rganilishi bo’yicha U.Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlarning “Hozirgi o’zbek adabiy tili” kitobida maxsus bob berilgan. O’TILda ibora atamasiga izoh berilishi barobarida uning ikki turi ham tavsiflanadi: «biror tushuncha yoki fikr ifodalovchi, odatda, so’zlarning turg’un birikmasi (so’z birikmasi yoki gapga teng jumla); ta’bir. Turg’un ibora bevosita nutq jarayonida hosil bo’lmaydigan, tilda bir butun holda mavjud bo’lib, shundayligicha nutqqa kiritiladigan so’z birikmasi yoki gapga teng jumla. Frazeologik ibora turg’un iboralarning ko’chma ma’noli, obrazli turi». Masalan, ammanning buzog’i (lalaygan), oyog’ini qo’liga olib (juda tez yugurmoq), ilonning yog’ini yalagan (o’ta ayyor) [10].

Frazeologik iboralar – ko’chma ma’noda qo’llanmasa ham ko’pincha gapga to’liqlik yoki “shira” berish maqsadida tez-tez qo’llanib turadigan iboralar. Masalan, gapning po’st kallasini aytganda, gapning ochig’i va b. [11].

Natijalar va muhokama. Ko’pgina madaniyatlarda tananing ba’zi a’zolari ramziy ahamiyatga ega. Masalan, yurak ko’pincha sevgi yoki muhabbat bilan, bosh aql yoki donolik bilan, qo’llar esa mahorat yoki qobiliyat ma’nolarini ifodalaydi. Ba’zi frazemalarda inson tana a’zolari asosiy komponent sifatida qatnashishi ham ma’noning kuchayishiga ta’sir qiladi. Xususan, Xorazm shevalariga mansub “go’zzi kambog’olni otizidin”, “go’zzi olmo teradi”, “go’zzi chonoqinon chiqodi”, “go’zzi po’stinni yirtiqidin”, “yorim kalla”, “kallasi getgan”, “go’zzi o’ynab duradi”, “og’zi ochiq”, “og’zi buzuq”, “oyoq olishi yomon”. kabi frazemalarda salbiylikning, “kallasi butun” frazemasida esa ijobiylikning ta’sirli shaklda ifodalanganligini ko’rish mumkin.

Frazeologik birliklar tarkibida inson tana a’zolarini bildiruvchi so’zlar, ya’ni somatizmlar keng qo’llaniladi. Buning sababi shundaki, tana a’zolarining nomlari insonning funksional-hissiy xususiyatlarini, turli til guruhlarining individual jihatlarini o’zida aks ettiradi. Somatik frazeologik birliklar o’zbek tiliga oid frazeologik birliklarning eng ko’p uchraydigan turlaridan biri hisoblanadi.

Ularning muhim xarakterli xususiyatlaridan biri bu turli tillarda o’zlarining majoziy ma’nolariga juda yaqin bo’lgan ko’plab analoglarning mavjudligi. Bu xususiyat bizga somatik frazeologik birliklarni frazeologik birliklarning boshqa tematik guruhlaridan farqlash imkonini beradi. Turli tillardagi somatik frazeologik birliklarning ko’chma ma’nolarining mos kelishini nafaqat o’zlashmalar, balki o’xshash frazeologik birliklarning paydo bo’lishiga olib keladigan, somatik leksemalarning universal xarakterini, ularning funksional va semantikligini ko’rsatadigan umumiy qonuniyatlar bilan ham izohlash

mumkin. Frazeologik birliklar tarkibida qo’llangan somatik leksemalar metafora va metonimik munosabatga ega bo’ladi.

Dialektal frazemalarda uchraydigan yana bir muhim komponent bu hayvonlarning nomlari bo’lib, bunday so’zlarning frazeologik birliklar tarkibiga kirishining asosiy sababi, xalqning milliy-madaniy dunyoqarashi bilan bog’liqdir. Masalan, xorazm shevalarida uchraydigan, “bitini siqsong, qon chiqmidi”, “bitina qon barmidi”, “ita soyo barmidi”, “itdin xoridim”, “ita hayri deymidi”, “yuzi eshakni derisidin qolin”, “eshakdin ishlidi”, “itda dinov bo, bunda dinov yo’q”, “moldin yidi”, “qo’ydin yuvvosh”, “pishikdin uxliidi” kabi frazemalar bunga misol bo’la oladi. Ma’lumi, hayvonlar turli xalq va madaniyatlarda turlicha ramziy ma’noga ega bo’ladi. Ular o’zida insonlarga xos bo’lgan ba’zi xususiyatlar, xatti-harakatlar yoki fazilatlarini ifodalashi mumkin. Masalan, Xorazm shevalarida uchraydigan frazemalardan biri “tulkidin sheyton” ayyorlikni, “eshakdin ishlidi” birligi esa mehnatsevarlikni bildiradi. Frazemalar tarkibida hayvonlarning nomlari ko’p uchrashi ularning tag ma’nosini yetkazishda samaradorlikka egaligi, yorqin tasvirlarni keltirib chiqarishi bilan izohlanadi.

Frazeologik iboralarga nisbatan berilgan oxirgi ikki izohda ziddiyatlar ko’zga tashlanadi. Birinchisida, frazeologik iborani “ko’chma ma’noli” desa, keyingisi “ko’chma ma’noda qo’llanmasa ham” tarzida tavsiflangan. O’zga tillarda ibora “idioma” nomi ostida ifodalaniib shaklan qismlarga bo’linmaydigan, maxraji birikma tarkibidagi so’zlarning to’g’ri va konkret ma’nosi bilan talqin qilinmaydigan, ko’chma ma’no anglatuvchi barqaror so’z birikmasi sifatida izohlanadi.

Ba’zi manbalarda “idioma” frazeologik chatishmaga aynanlashtiriladi. Ma’lumki, har bir til frazemalarining semantikasi bir biriga o’xshash bo’lmagan murakkabligi bilan ajralib turadi. Tillardagi intensivikasiya va deintensifikatsiya kategoriyalari orqali liqsoniy belgilarni kuchaytirish yoki susaytirish, ularning miqdorini kamaytirish yoki ozaytirish holatalri vujudga keladi. Ushbu holatning yorqin ko’rinishi frazemalarning paydo bo’lishida, ularning o’zaro pragmatik munosabatlarida namoyon bo’ladi.

Falsafiy kategoriyalardan bo’lgan miqdor o’zgarishlarining sifat o’zgarishlariga bo’lgan ta’siri, qonuniyatini frazemalar misolida yaqqol ko’rishim mumkin. Ular tilning leksik sathida mavjud bo’lgan nomlash, sifat, miqdor, baho, emotsionallik, obrazlilik, tasvirlash, ekspressivlik kabi subyektiv-pragmatik kategoriyalar bilan uzviy bog’liq bo’lgan holda yangi til birligi sifatida voqealanadilar hamda tilning semantik tizimida sifat ko’rsatkichiga ega bo’lgan yangi birlik sifatida shakllanadilar [12].

Xulosa. Xulosa shuki, dialektal frazemalar tarkibida ekspressivlik, ta’sirchanlik va bo’yoqdorlik darajasi yuqori bo’ladi, ayniqsa ularda salbiylik bo’yog’ining kuchli ifodalanishini kuzatishimiz mumkin. Frazeologik birliklar tarkibida inson tana a’zolarini bildiruvchi so’zlar, ya’ni somatizmlar keng qo’llanilishining sababi tana a’zolarining nomlari insonning funksional-hissiy xususiyatlarini, turli til guruhlarining individual jihatlarini o’zida aks ettirishidir. Dialektal frazemalarda uchraydigan yana bir muhim komponent bu hayvonlarning nomlari bo’lib, bunday so’zlarning frazeologik birliklar tarkibiga kirishining asosiy sababi, xalqning milliy-madaniy dunyoqarashi bilan bog’liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Jean-Pierre Colson, “Cross-linguistic phraseological studies: An overview”, *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective*, Amsterdam – Philadelphia 2008, 191-206.
2. Anthony Paul Cowie, “Phraseology”, *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Oxford 1994, 3168-3171
3. Elisabeth Piirani, “Figurative phraseology and culture”, *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective*, Amsterdam – Philadelphia 2008, 207-228
4. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977.

5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка.-М.: -1972
6. Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари: Филол.ф.доктр...дисс. – Тошкент, 1999. – 330б.
7. Sabirova S., Ismailova A. FRAZEOLOGIZMLAR VA IDIOMALAR, ULARNING O‘ZARO MUNOSABATLARI VA FARQLARI //Science and innovation in the education system. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 97-100.
8. Shahrizoda Mahsutali kizi Akbarova, “FRAZEMALAR SEMANTIK QURILISHLARIDA GRADUAL MUNOSABATLARNING YUZAGA CHIQISHI”, "World of Philology" Scientific Journal / ISSN 2181-3630 Volume 2 Issue 3 / September 2023
9. Tursunova Nodirabegim Fayzullo qizi, maqola FRAZEMALAR MAZMUN-MOHİYATI TILDA TUTGAN O‘RNI VA AHAMIYATI
10. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Ш.Раҳматуллаев ва бошқ// Тошкент: “Ўқитувчи”, 1978.-407 б
11. Ҳикматлар шодаси. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016.-741б
12. Yusuf Nurmuhammedov, FRAZEOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI (O‘quv-uslubiy qo‘llanma)